

Research Article

A Study of the Divine Tradition in the *Qur'an* and Its Educational Implication¹

Saeid Fakhari

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University, Tehran,
Iran (**Corresponding author**), fakharisaeid@yahoo.com

Ahmed Seilavi

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University, Bushehr,
Iran. ahmadseilavi@yahoo.com

Abstract

The present research aims to study the divine tradition in the *Qur'an* and its educational implications. The divine tradition is one of the miracles of the *Noble Qur'an*. The research is practical and its method is descriptive-analytic. It attempts to deal with the conceptual analysis of the verses in the *Qur'an* related to the tradition of religiosity, futurology, patience, and the relationship between faith and piety and divine blessings relying on the views of some interpreters such as Shahid Sadr, 'Allāma Tabātabā'i, 'Allāma Javādi Āmoli, 'Alāma Ma'refat, 'Allāma Mesbāh Yazdi, and Āyatollāh Shirāzi. This research aims to answer what are educational implications of divine tradition in the *Qur'an* using literal meaning, register and upper register tools. The results showed that four educational implications from this research conclude that the main structure of human identity is the nature of divinity. Nations like individuals have a report for their acts. The way to reach success is through facing difficulties and challenges so the tradition of victory is achieved after the tradition of patience. The revelation of blessings that are stable and sustained traditions of God has a direct relationship with human behavior and movement toward the path of Fitrat (faith and piety).

Keywords: Divine Tradition, Literal Meaning, Concept, Register, Over-Register, Educational Implication, *Qur'an*.

1. **Received:** 2022/07/27 ; **Received in revised form:** 2022/11/08 ; **Accepted:** 2022/11/14 ; **Published online:** 2022/12/22

DOI: 10.22034/riet.2022.12132.1129

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/>

© the authors

Publisher: Farhangian university

واکاوی سنت الهی در قرآن و دلالت تربیتی آن^۱

سعید فخاری

استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
fakharisaeid@yahoo.com

احمد سیلاوی

استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، بوشهر، ایران. ahmadseilavi@yahoo.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر واکاوی سنت الهی در قرآن و دلالت تربیتی آن است. سنت الهی یکی از جنبه‌های اعجاز قرآن کریم می‌باشد. روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی بوده و از نوع کاربردی است و تلاش کرده تا با تکیه بر دیدگاه مفسرانی مانند شهید صدر، علامه طباطبایی، علامه جوادی آملی، علامه معرفت، علامه مصباح یزدی و آیت‌الله مکارم شیرازی به تحلیل محتوایی آیات مرتبط با سنت دینداری، سنت آینده‌پژوهی، سنت شکیبایی و سنت رابطه ایمان و تقوا با نزول برکات الهی بپردازد. این پژوهش درصدد پاسخ به چستی دلالت تربیتی سنت الهی در قرآن با استفاده از ابزارهای منطوق، مفهوم، سیاق و فراسیاق است. یافته‌ها نشان داد چهار دلالت تربیتی منتج شده عبارتند از: ساختار اصلی هویت انسان، فطرت خدایی است. همان‌گونه که افراد دارای کارنامه اعمال هستند، امت‌ها نیز کارنامه اعمال دارند. راه رسیدن به موفقیت، مواجه شدن با مشکلات و سختی‌هاست، سنت ظفر بعد از سنت صبر محقق می‌شود. نزول برکات که سنت‌های ثابت و پایدار الهی است، رابطه مستقیمی با رفتار آدمی و حرکت در مسیر فطرت (ایمان و تقوا) دارد.

کلیدواژه‌ها: سنت الهی، منطوق، مفهوم، سیاق، فراسیاق، دلالت تربیتی، قرآن.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۵؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۸/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۲۳؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۱/۱۰/۰۱

۱. مقدمه

«سنت» به معنای «راه روشن، طریقت و سبک» و جمع آن «سنن» است. آنگاه «سنه الله» به معنای «حکمت خدایی» و نیز «طاعت و بندگی خدا» آمده است. عبارت «سَنَّ اللهُ سَنَةً»، یعنی خداوند، راه روشن و استواری را بیان کرد. همچنین «سنه النبی» اشاره به راه و روشی دارد که پیامبر (ص) آن را برگزیده و مقصد خویش قرار داده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۲۲۵؛ راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۲۶۵؛ صاحب، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۲۴۸؛ مصطفی و همکاران، ۱۴۲۶ق، ص ۴۵۶). واژه «سنت» در قرآن کریم به صورت مفرد، جمع و مضاف به کار رفته است: واژه‌های «سنه» ۱ بار (اسراء، ۷۷)؛ «سنن» ۲ بار (آل عمران، ۱۳۷؛ نساء، ۲۶)؛ «سنننا» ۱ بار (اسراء، ۷۷)؛ «سنه الاولین» ۴ بار (انفال، ۳۸؛ حجر، ۱۳؛ کهف، ۵۵؛ فاطر، ۴۳)؛ «سنه الله» ۸ بار (احزاب، ۶۲ (دو مرتبه)، ۲۸؛ فاطر، ۴۳ (دو مرتبه)، غافر، ۸۵؛ فتح، ۲۳ (دو مرتبه)) در قرآن آمده است (عبدالباقی، ۱۳۷۴، ص ۴۶۶).

علاوه بر تعاریف فوق، علامه طباطبایی، سنت را به معنای «طریقه معمول و رایج» می‌داند که به طبع خود، غالباً یا دائماً جریان دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۵۱۱). شهید مطهری نیز، اصطلاح فلسفی «نظام جهان» و «قانون اسباب» را به زبان دین، همان «سنت الهی» می‌داند. در دیدگاه ایشان، آنچه در عالم خارج وجود دارد، نظام علت و معلول و درجات و مراتب وجود است، که ذهن ما آن را تجرید می‌کند و به صورت «قانون» منعکس می‌شود (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۳۵).

دانشمندان علوم قرآنی از ابزارهای منطوق، مفهوم، سیاق و فراسیاق برای کشف معانی آیات قرآن کریم استفاده نموده‌اند. واژه «منطوق» اسم مفعول از «نطق» است و در اصطلاح، یعنی «چیزی که لفظ به خودی بر آن دلالت کند و مقصود از واژه «مفهوم» معنایی است، که لفظ حامل آن نباشد و دلالت مطابقی بر آن نداشته باشد؛ اما مدلول التزامی کلام باشد (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۶۳۰؛ مظفر، ۱۴۳۴ق، ج ۱، ص ۱۰۷؛ رضایی اصفهانی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۱۰-۳۰۶). سیوطی شانزدهمین وجه از وجوه اعجاز قرآن را «منطوق و مفهوم» می‌داند، که در تألیف ارزنده خویش به نام «معترک الاقران فی اعجاز القرآن» به تفصیل بدان پرداخته است (سیوطی، بی تا، ج ۱، ص ۲۲۴، ۲۲۸). سیاق در لغت به معنای بافت، ریخت، ساختار، سیاق (کلام)، تسلسل و رشته (حوادث) متن است (آذرنوش، ۱۳۷۹، ص ۳۱۰). سیاق معنای روشن و واضحی در میان پژوهشگران و محققان قرآنی دارد و برخی از پژوهشگران کشف معنای سیاقی آیه را با استفاده از قرائن لفظی یا قرائن حالیه می‌دانند. عده‌ای بر این باورند که «به نشانه‌هایی که معنی لفظ مورد نظر را کشف کند، سیاق می‌گویند و این نشانه‌ها یا لفظی، یا قرائن حالیه است، که کلام را دربرگرفته و بر معنای خاصی دلالت دارد» (به نقل از: اوسی،

۱۳۸۱، ص ۲۰۳). بدین روی، سیاق یکی از راه‌های رسیدن به فهم کلام است؛ و فهم، همان معنایی است که ما از لفظ به کمک دلالت‌های دیگر استنباط می‌کنیم و معمولاً ارتباط تنگاتنگی با نظم و تسلسل آیات، صدر و ذیل کلام دارد (ایازی، ۱۳۸۰). به همین منظور، برخی سیاق را قرینه مقالیه یا مصداقی می‌دانند که از ترکیب صدر و ذیل کلام به دست می‌آید (ربانی، ۱۳۸۰). در میان مفسران شیعی و عامه، علامه طباطبایی به کارگشایی سیاق در پرده‌برداری از آیات شریفه توجه و عنایت ویژه‌ای دارد، که برای کشف مراد الهی از آن استفاده کرده است. ایشان از سیاق آیات شریفه در بیان لغات، ترکیب آیات، ترجیح قرائت نقد احادیث، بیان محذوفات، ترتیب نزول آیات، مکی و مدنی بودن آیات، ترتیب سُوْر، ردّ آراء گوناگون تفسیری، ترجیح اقوال تفسیری، نقد پاره‌ای از ترکیبات ادبی، بیان مرجع ضمیرها و نقد آرای کلامی و جز اینها بهره برده است (ربانی، ۱۳۸۰). فراسیاق بدین معناست که پاره‌ای از بخش‌های قرآن کریم در فضای سیاقی مفهومی را افاده می‌کنند، که فراتر از بافت معنایی و جو سیاقی آن نیز می‌تواند، معنای دیگری را به ذهن متبادر سازد. چه بسا جمله‌ای از آیات قرآن به رغم دلالت بر معنایی در فضای سیاقی و روابط بینامتنی آن، مقاصد دیگری را با خروج از وابستگی‌های سیاقی آن خاطر نشان سازد. این نوع دلالت را می‌توان «فراسیاقی» دانست که بر ادله متقنی استوار است (راد و خطیبی، ۱۳۹۴). آیات سنن الهی از آیاتی است که می‌توان با برداشت‌های فراسیاقی، معنای کامل‌تری از آنان را ارائه داد (صدری‌فر، ضمیری و مولوی، ۱۳۹۷) همچنین علامه معرفت، فراسیاق را مفهوم عامی می‌داند که از آیه انتزاع می‌شود. آنگاه این پژوهشگر قرآنی به تفصیل برای برداشت مفهوم عام از آیات، ضوابطی را معرفی می‌نماید (معرفت، ۱۴۱۸ق، ص ۲۵؛ ۱۳۷۹، ص ۲۵؛ ۱۴۲۹ق، ج ۹، ص ۸۸). از سوی دیگر، «شیوه بیانی و ویژگی‌های ادبی» آیات قرآن خود به گونه‌ای است که استنباط‌های فراسیاقی آیات قرآن را نتیجه می‌دهد. ویژگی‌ها و شاخصه‌هایی نظیر ذو وجوه بودن قرآن، با تأکید بر بُعد معناشناسی آن، به معنای اشتغال بر لایه‌های معنایی گوناگون، جامعیت در دلالت و عمومیت در معنا در واحدهای زبانی مختصر و عبارات موجز و استنتاج فروع و جزئیات از عموماً و اطلاعات، به کار بردن معانی متعدد در استعمال واحد، تکرار گزاره‌های مشابه و جملات همسان در مجموعه‌های معنایی متفاوت و سیاق‌های گوناگون از جمله خصیصه‌ها و ادله‌ای است که درک فراسیاقی بر آنها مبتنی است (راد و خطیبی، ۱۳۹۴). اینکه مفاد بسیاری از جمله‌های قرآن کریم با توجه به ویژگی‌های ادبی آن در بند خصوصیات سیاقی نیست، می‌تواند آفاق جدیدی از معارف زنده و پویای قرآن را ترسیم نماید (همان).

دلالت به معنای چیزی است که به وسیله آن، به شناخت چیز دیگری نائل می‌شویم؛ مانند دلالت

الفاظ بر معانی (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۱۶). از آنجا که سنت‌های الهی در قرآن کریم از جنبه‌های اعجاز قرآن کریم است؛ دانشمندان علوم و تفسیر قرآن این جنبه از اعجاز قرآن را از زوایای متعدد بررسی کرده‌اند.

اعجاز اجتماعی قرآن به این معناست که قرآن در زمینه‌های اجتماعی، نظریه‌ها و دیدگاه‌هایی را مطرح کرده است که قبل از قرآن سابقه نداشته و با عقل و فنون آن زمان قابل دستیابی نبوده و بعد از مدت‌ها به این مطالب و لطایف قرآن پی برده شده است (ایروانی و حسینی زیدی، ۱۳۹۲). بدین روی، سنت‌های الهی قوانینی هستند که در قرآن کریم به تفصیل بدان پرداخته شده است و نقش بسیار مهمی در زندگی فردی و اجتماعی انسان دارد. لذا در پژوهش حاضر تلاش شده است، با استفاده از ابزارهای منطوق، مفهوم، سیاق و فراسیاق، دلالت تربیتی سنت الهی در قرآن استنتاج شود. بنابراین، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که «از واکاوی سنت الهی در قرآن کریم چه دلالت تربیتی استنتاج می‌شود؟»

۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش «توصیفی-تحلیلی» و از نوع کاربردی است. و از آنجا که پرسش پژوهش «دلالت تربیتی آیات سنت الهی در قرآن کریم چیست؟» بنابراین، با به‌کارگیری ابزارهای منطوق، مفهوم، سیاق و فراسیاق، به تحلیل و بررسی آیات سنت الهی برای دستیابی به دلالت تربیتی آن پرداخته شده است، که در این میان، از دیدگاه مفسرانی همچون شهید صدر، علامه طباطبایی، علامه جوادی آملی، علامه معرفت، علامه مصباح یزدی و آیت‌الله مکارم شیرازی بیشتر استفاده شده است.

۳. پیشینه پژوهش

سنت‌های الهی یکی از جنبه‌های اعجاز اجتماعی قرآن است، که مورد توجه مفسران و دانشمندان قرآنی قرار گرفته است و هر یک از زوایای مختلف به این سنت‌ها پرداخته‌اند؛ که در ادامه، به برخی از آنها اشاره می‌شود.

رجبی و مرتضی تهامی (۱۴۰۰)، در پژوهشی با عنوان «سنت‌های حاکم بر حرکت تاریخ از منظر قرآن»، کوشیده‌اند که همه سنت‌ها را به یک اصل کلی و قاعده عمومی برگردانند؛ یعنی با «رابطه ایجابی یا سلبی جامعه و اراده الهی» می‌توان نقش اصلی و راهبردی صعود یا انحطاط جامعه را کشف کرد.

ابراهیمی، زرنگار و زارعی (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «تأویل سنت الهی در قرآن»، به سنت پایدار «پیروزی مؤمنان و صالحان» در طول تاریخ پرداخته‌اند. نتایج این تحقیق روشن می‌کند که هر

تمدنی که بر خلاف فطرت الهی و نظام احسن حرکت کند، در نهایت محکوم به انحطاط است. حبیبی و تیموری (۱۳۹۷)، در پژوهشی با عنوان «سنت‌های الهی در باب ظهور و سقوط تمدن‌ها از نظر علامه طباطبایی»، عامل اصلی بروز اعتلا و سقوط تمدن‌ها از منظر علامه طباطبایی را «خود انسان» معرفی کرده‌اند. بدین معنی که هرگاه مشیت الهی در سقوط تمدنی قرار بگیرد، این مشیت از طریق «خود انسان» محقق خواهد شد.

خوانین‌زاده و ذالی (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «تفسیر آیه ۱۶ اسراء؛ کشف مراد الهی و حل شبهات آن»، نشان دادند که بر اساس شواهد، ازجمله موضوعاتی که در شب معراج به رسول گرامی اسلام در قالب آیات ۱۵ تا ۲۰ سوره اسراء تبیین شده است، قانون «هلاکت اقوام» است. ریشه شکل‌گیری اراده اهلاک و سنت استدراج در «کفر به دعوت و انذار رسولان علیهم السلام» است. با توجه به پژوهش‌های پیشین، پژوهش حاضر کوشیده است تا با ابزارهای منطوق، مفهوم، سیاق و فراسیاق، نگاه دیگری به آیات سنت‌های الهی داشته باشد، تا از رهگذر آن به استنتاج برخی از دلالت‌های تربیتی سنن الهی اشاره نماید.

۴. تقسیمات سنت‌های الهی

شهید صدر و علامه مصباح یزدی، هر یک از جنبه‌های گوناگون به تقسیم‌بندی سنت‌های الهی پرداخته‌اند.

علامه مصباح یزدی سنت‌های الهی را به دو دسته منقسم نموده است:

الف) سنت‌های اخروی که راجع به زندگی آن جهانی و ابدی انسان‌ها، پاداش و کیفر اخروی اعمال است.

ب) سنت‌های دنیوی که به رفتارهای فردی یا رفتارهای اجتماعی، یا رفتارهای فردی - اجتماعی توأمان اختصاص دارد (مصباح یزدی، ۱۳۷۲، ص ۴۲۶).

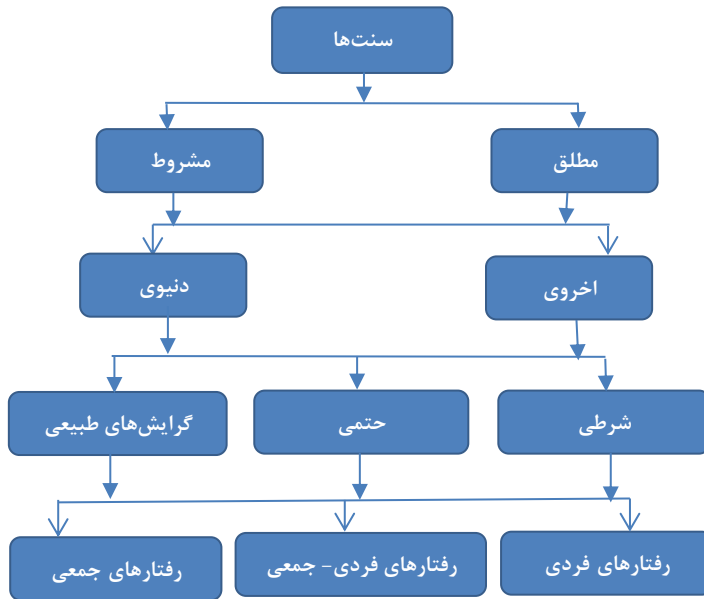
اما شهید صدر، سنت‌های تاریخی را به سه دسته تقسیم می‌کند:

الف) سنت‌هایی که به شکل قضایای شرطیه در قرآن مطرح شده‌اند؛ از نگاه ایشان، رابطه دو پدیده، رابطه، «شرط و جزاء» است، به این معنی که هرگاه شرط محقق شود، جزاء نیز حتمی است.

ب) سنت‌های تاریخی که به شکل قضایای قطعی و تحقق یافته مطرح شده‌اند.

ج) سنت‌های الهی که بیان‌گر کشش‌ها و گرایش‌های طبیعی حرکت تاریخی انسان است (صدر،

بی‌تا، ص ۱۶۳-۱۸۱).

شکل ۱- تقسیم‌بندی سنت‌های الهی (از منظر شهید صدر و علامه مصباح یزدی)

۵. یافته‌های پژوهش

در تحلیل محتوایی سنت‌هایی الهی با استفاده از ابزارهای منطوق؛ مفهوم، سیاق و فراسیاق، یافته‌های پژوهش به شرح زیر است:

- سنت دینداری؛
- سنت آینده پژوهی، نقش علت غایی؛
- سنت شکیبایی، استقامت برای دستیابی به پیروزی؛
- سنت رابطه ایمان و تقوا با نزول برکات الهی.

۱-۵. سنت دینداری

در تقسیم‌بندی شهید صدر، سنت دینداری در ذیل صورت سوم از سنت‌های تاریخی، یعنی کشش‌ها و گرایش‌های طبیعی انسان معرفی شده است (صدر، بی تا، ص ۱۷۵).

آیه ۳۰ از سوره روم، ناظر بر سنت دینداری است: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ»؛ پس روی خود را متوجه «آیین خالص» پروردگار کن! این فطرتی است که خداوند، انسان‌ها را بر آن آفریده، دگرگونی در آفرینش الهی نیست، این است «آیین استوار» ولی اکثر مردم نمی‌دانند» (روم، ۳۰).

طبق دیدگاه‌های شهید صدر، «دین» به دو صورت در قرآن کریم مطرح شده است؛ الف) دین به عنوان تشریح و قانون که از جانب خدای متعال آمده است؛ ب) دین به عنوان یک سنت تاریخی، به عنوان قانونی که از باطن ساختمان انسان و فطرت او ریشه گرفته است (صدر، بی تا، ص ۱۷۵). ایشان بیان می‌دارند که در اینجا، دین سرشت مردم و فطرت الهی است که مردم را بدان سرشته است. این کلام خداوند، اخباری است؛ یعنی سخن از واقعیت است و اینکه به هیچ وجه نمی‌توان ساختمان خلقت خدا را برهم زد؛ همانگونه که شما نمی‌توانید هیچ بخشی از بخش‌های انسان را از او جدا سازید، نمی‌توانید از انسان دینش را جدا کنید. دین فطرتی است که خداوند سرشت مردم را بر آن نهاده و خلقت خدایی، غیرقابل تبدیل است (صدر، بی تا، ص ۱۷۵-۱۷۶).

۵-۱-۱. منطق آیه

انسان ذاتاً دین‌گرا و طرفدار حق است (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۱۹۷).

۵-۱-۲. مفهوم آیه

مکارم شیرازی «دین حنیف» را «توحید فطری» می‌داند که از نگاه ایشان، توحید فطری از طریق درون و مشاهده باطنی و درک ضروری وجدانی محقق می‌شود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱۶، ص ۴۱۷).

۵-۱-۳. سیاق آیه

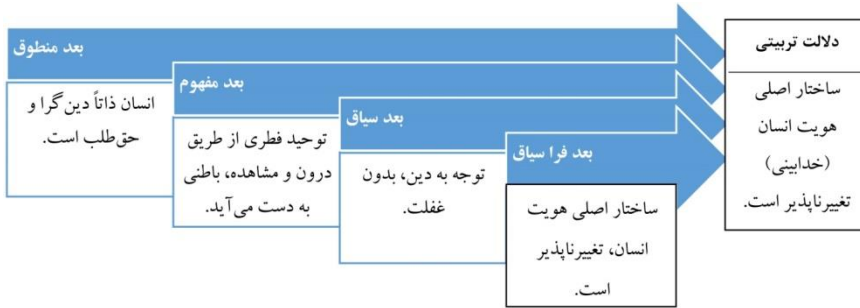
علامه طباطبایی ضمن بیان دیدگاه برخی مفسران، روی آوردن به سوی دین را همان توجه به دین، «بدون غفلت» می‌داند؛ مانند کسی که همه حواس و توجهش را معطوف به چیزی می‌کند، به طوری که به راست و به چپ روی بر نمی‌گرداند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۲۶۷).

۵-۱-۴. فراسیاق

همان‌گونه که سنت دیرپای الهی در اصل نظام هستی، نه تبدیل‌پذیر است و نه تحویل‌یاب، هر چند تغییر موضعی آن، گاهی رخ می‌دهد و همین جزء سنت است؛ ساختار اصلی هویت انسان نیز تغییرناپذیر است. هویت انسان، عنصر اصلی اوست که فطرت خدایی، خداخواهی و خداپرستی دارد و این فطرت الهی هرگز زوال‌ناپذیر نیست (جوادی‌آملی، ۱۳۸۴، ص ۴۰).

۵-۱-۵. دلالت تربیتی

ساختار اصلی هویت انسان (خدایی) تغییرناپذیر است.

شکل ۲- دلالت تربیتی آیه ۳۰ سوره روم

۵-۲. سنت آینده پژوهی، نقش علت غایی

امتیاز کلی پدیده‌هائی که در منطقه سنت‌های تاریخ قرار می‌گیرند این است، که این پدیده‌ها، علامت تازه‌ای دارند که در دیگر پدیده‌های جهان و طبیعت بشر، مانند آن وجود ندارد. تمام پدیده‌های جهان، زیر بار قانون «علیت» می‌روند و رابطه علتی را که خود معلول علت دیگر است، تحمل می‌کنند، تا در نتیجه فراهم شدن مقدماتی، معلول پدید آید. این رابطه در تمام مظاهر جهان و عالم طبیعت موجود است؛ به طور مثال، جوش آمدن آب بر اثر حرارت، علتش را و گذاشته‌اش را به همراه دارد؛ ولی به هیچ وجه ناظر به نتیجه کارش نیست. در صورتی که کار هدفدار انسان مشتمل بر پیوندی غیر از پیوند با علت و غیر از پیوند با گذشته کار انسان است، پیوند با مقصد و هدف دارد، که هنگام عمل، موجود نیست و می‌خواهد بعداً تحقق پیدا کند؛ یعنی پیوند در اینجا، رابطه با آینده است نه گذشته. به عبارت دیگر، پیوند در اینجا با هدف است که دائماً در هر کار، نقش آینده را تجسم می‌بخشد. بنابراین، رابطه است که کار تاریخی به وسیله آینده‌نگری مشخص می‌شود (صدر، بی تا، ص ۱۵۱ - ۱۵۳).

آیه ۲۸ و ۲۹ سوره الجاثیه از آیاتی است که به این سنت اشاره دارد: «هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ؛ این کتاب ما است که به حق با شما سخن می‌گوید (و اعمال شما را بازگو می‌کند)، ما آنچه را که انجام می‌دادید، می‌نوشتیم» (جاثیه، ۲۸-۲۹).

۵-۲-۱. منطوق

طبرسی و زمخشری استنساخ را «استکتاب» معنی کرده‌اند؛ یعنی ما از ملائکه خواسته بودیم که اعمال شما را بنویسند (قرشی، ۱۳۷۵، ج ۱۰، ص ۱۲۲).

۵-۲-۲. مفهوم

خود اعمال آدمی همچون کتابی تکوینی است؛ که فرشتگان حافظ اعمال، از روی آن نسخه‌برداری

و عکس برداری می‌کنند. همچنان که در آیات دیگر قرآن نیز به جای این تعبیر، تعبیر «کتابت» آمده است. در آیه ۱۲ سوره یس آمده است: «إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ»، «به یقین ما مردگان را زنده می‌کنیم و آنچه را از پیش فرستاده‌اند، و تمام آثار آنها را می‌نویسیم» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۲۱، ص ۲۸۱).

۵-۲-۳. سیاق

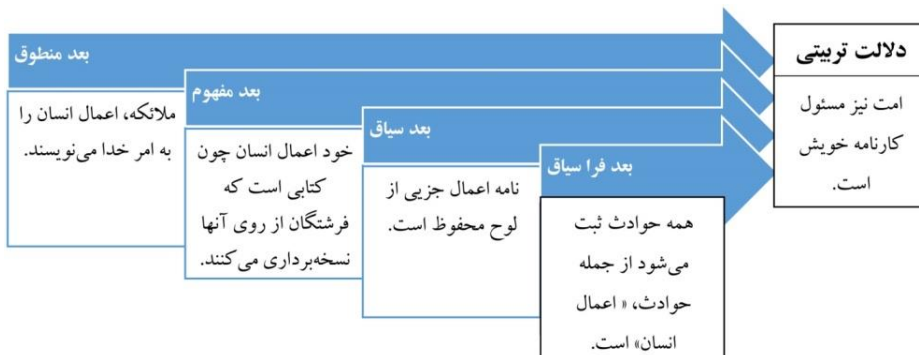
علامه طباطبائی معتقدند، به طوری که از سیاق برمی‌آید؛ این سخن، «هذا کتابنا یَنْطِقُ عَلَیْکُمْ بِالْحَقِّ»، جزو کلام خدای تعالی است، نه کلام ملائکه و اشاره به «نامه اعمال» دارد. نامه اعمال به امر خدا نوشته می‌شود، نامه اعمال در عین حالی که «نامه عمل» است، جزئی از لوح محفوظ است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۲۷۲).

۵-۲-۴. فراسیاق

همه حوادث در «لوح محفوظ» ثبت و ضبط می‌شود؛ از جمله حوادث مضبوط «اعمال انسان» است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۲۷۲).

۵-۲-۵. دلالت تربیتی

شهید صدر بیان می‌دارد که ما دو کارنامه داریم: کارنامه فردی و کارنامه امت. همانگونه که افراد مسئول کارنامه خویش هستند؛ امت نیز مسئول کارنامه خویش است. یک کارنامه به کار «فرد» می‌پردازد و کارنامه دیگر، عمل «امت» را ارائه می‌دهد. یکی «احضار فرد در برابر خداوند» و دیگری «احضار فرد همراه با جماعت»، یعنی احضار جماعت امت در برابر خداوند متعال است (صدر، بی‌تا، ص ۱۵۸-۱۵۹).

شکل ۳- دلالت تربیتی آیه ۲۹ و ۳۰ سوره جاثیه

۵-۳. سنت شکیبایی، استقامت برای دستیابی به پیروزی

یکی از آیاتی که به این سنت اشاره دارد، آیه ۳۴ سوره مبارک انعام است: «وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأَوْدُوا حَتَّىٰ أَتَاهُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبِإِ الْمُرْسَلِينَ؛ پس از تو پیامبرانی تکذیب شدند، و در برابر تکذیب‌ها، صبر و استقامت کردند و (در این راه) آزار دیدند، تا هنگامی که یاری به آنها رسید (تو نیز چنین باشی! و این، یکی از سنت‌های الهی است). و هیچ چیز نمی‌تواند سنن خدا را تغییر دهد، و اخبار پیامبران به تو رسیده است» (انعام، ۳۴).

۵-۳-۱. منطوق

قانون و سنتی وجود دارد که در مورد پیامبر اکرم (ص) و همه انبیای پیشین، به طور یکنواخت جاری است. بر طبق این قانون، به زودی پیامبر اکرم (ص) یاری می‌شود؛ ولی باید شرایط یاری شدن را فراهم ساخت. شکیبایی، استقامت، تنها راه رسیدن به پیروزی است (صدر، بی‌تا، ص ۱۲۹).

۵-۳-۲. مفهوم

«کلمه» یعنی رابطه مستقیم بین پیروزی و تکمیل شرایط آن، این رابطه یک سنت تاریخی است (صدر، بی‌تا، ص ۱۳۰). طبق همین سنت، امدادهای الهی و الطاف بیکران پروردگار به سراغ تو خواهد آمد و سرانجام بر تمام آنها پیروز خواهی شد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۱۲).

۵-۳-۳. سیاق

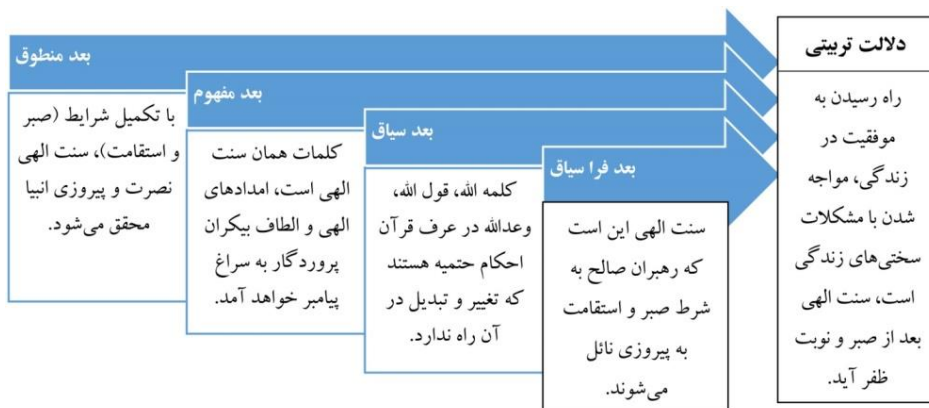
«کلماته»، «قول الله»، «وعدالله» به طور کلی در عرف قرآن عبارتند از: احکام حتمیه‌ای که تغییر و تبدیل در آن، راه ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۸۹).

۵-۳-۴. فراسیاق

آیه فوق به یک اصل کلی اشاره می‌کند و آن این است که همیشه رهبران صالح اجتماع که برای هدایت توده‌های مردم به وسیله ارائه مکتب و طرح‌های سازنده برای مخالفت با افکار منحط و خرافات و سنن غلط جامعه، به پا می‌خواستند، با مخالفت سرسختانه جمعی سودجو و زورگو روبرو می‌شدند و آنها از هیچ حربه‌ای همچون، حربه تکذیب، تهمت، محاصره اقتصادی، آزار و شکنجه، قتل و غارت دریغ نمی‌کردند. آیت الله مکارم می‌فرمایند، بر این اساس، سنت الهی، کار خود را خواهد کرد، البته به شرط بردباری و مقاومت و استقامت و در نهایت پیروزی برای رهبران صالح محقق می‌شود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۱۳).

۵-۳-۵. دلالت تربیتی

راه رسیدن به موفقیت در زندگی، مواجه شدن با مشکلات و سختی‌های زندگی است. در نتیجه، سنت الهی ظفر بعد از سنت صبر فرا می‌رسد.

شکل ۴- دلالت تربیتی آیه ۳۴ سوره انعام

۵-۴-۴. سنت رابطه ایمان و تقوا با نزول برکات الهی

از آیاتی که به روشنی به این سنت اشاره دارد آیه ۹۶ سوره اعراف است: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ»؛ و اگر اهل شهرها و آبادی‌ها، ایمان می‌آوردند و تقوا پیشه می‌کردند، برکات آسمان و زمین را بر آنها می‌گشودیم؛ ولی (آنها حق را) تکذیب کردند؛ ما هم آنان را به کیفر اعمالشان مجازات کردیم» (اعراف، ۹۶).

۵-۴-۱. منطوق

اگر مردم آبادی‌ها ایمان آورند و تقوا پیشه کنند، درهای برکات آسمان و زمین را به روی آنها می‌گشودیم (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۲۶۵).

۵-۴-۲. مفهوم

ایمان و تقوا، نه تنها سبب نزول برکات الهی می‌شود، بلکه باعث می‌شود که آنچه در اختیار انسان قرار گرفته، در «مصارف مورد نیاز» به کار گرفته شود... اگر جوامع انسانی «ایمان و تقوا» داشته باشند، مواهب الهی مصداق «برکات» خواهند بود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۲۶۶-۲۶۷).

۵-۴-۳. سیاق

خدای تعالی در این آیات علاوه بر خلاصه‌گیری از آیات قبل، یک حقیقت خالی از هر شائبه را نیز خاطرنشان ساخته و آن عبارت است از: معرفی چیزی که معیار و مدار اساس نزول نعمت و نعمت بر آدمیان است؛ یعنی همه اجزای عالم مانند اعضای یک بدن به یکدیگر متصل و مربوط است؛ به طوری که صحت، سقم، استقامت و انحراف یک عضو در صدور افعال، بر سایر اعضاء تأثیر می‌گذارد و این تفاعل در خواص و آثار، در همه اجزاء و اطراف آن جریان دارد. این خود یکی از سنت‌هایی است که خدای تعالی در جمیع اجزای عالم جاری ساخته است. این سنت، نه تخلف‌بردار است و نه انسان از آن استثناء است؛ چون چنین است که اگر امتی از امت‌ها، از راه فطرت منحرف گردد و از راه سلامت انسانی که خداوند برایش مقرر کرده، باز بماند، اسباب طبیعی آن اختلال می‌یابد و آثار سوء آن اختلال، به خود آن امت برمی‌گردد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۲۴۷).

۵-۴-۴. فراسیاق

در آیه ۲۲ سوره مائده^۱ با آیه ۹۶ سوره اعراف^۲ و آیه ۱۶ سوره جن^۳، ملاحظه می‌شود که سخن از یک رابطه خاص بین استقامت در تطبیق احکام خدا و به کار بستن آن از یک طرف، و بین فراوانی معیشت و کثرت تولید از طرف دیگر است. به زبان امروزی بین عدالت در توزیع، و فراوانی در تولید، رابطه برقرار شده است. قرآن تأکید دارد، هر جامعه‌ای که در توزیعش به عدالت رفتار کند، در تنگنای کمبود تولید قرار نمی‌گیرد؛ دچار فقر نمی‌شود؛ ثروتش افزوده گشته و خیرات و برکات فراوانی نصیبش می‌گردد. قانون و سنت تاریخ نیز ثابت می‌کند که هر گاه احکام و دستورات آسمانی در روابط با توزیع رعایت شود، این امر باعث تولید بیشتر و ثروت ملی زیادتری می‌شود و سرانجام درهای آسمان و زمین به روی این مردم گشوده می‌شود (صدر، بی‌تا، ص ۱۳۳-۱۳۴).

۵-۴-۵. دلالت تربیتی

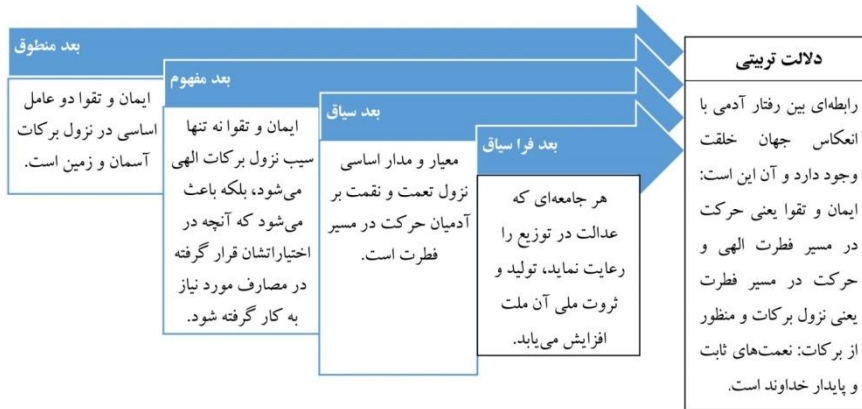
بین رفتار آدمی با انعکاس جهان خلقت رابطه‌ای وجود دارد و آن این است: ایمان و تقوا یعنی حرکت در مسیر فطرت الهی و حرکت در مسیر فطرت، یعنی نزول برکات و منظور از برکات، نعمت‌های

۱. وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِمْ مِنَ الرِّبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِن تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ.

۲. وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ.

۳. وَأَنْ لَوْ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا.

ثابت و پایدار خداوند است.

شکل ۵- دلالت تربیتی آیه ۹۶ سوره اعراف

۶. نتیجه‌گیری

یکی از جنبه‌های اعجاز قرآن کریم، آیات ناظر بر «سنت الهی» است. سنت به معنای «نظام جهان» و «قانون اسباب» است. با توجه به آنکه هدف پژوهش حاضر «واکاوی سنت الهی در قرآن و دلالت تربیتی آن» بود و چون صاحب‌نظران علوم قرآنی، منطوق و مفهوم آیات قرآن را یکی دیگر از جنبه‌های اعجاز قرآن می‌دانند. به همین منظور با استفاده از منطوق، مفهوم، سیاق و فراسیاق تلاش شد، تا دلالت تربیتی «سنت الهی در قرآن» بررسی شود.

با بررسی آیه ۳۰ سوره روم مشخص شد، منطوق آیه، به فطری بودن دین اشاره دارد و مفهوم آیه، درک وجدانی و مشاهده باطنی «توحید فطری» است. همچنین از سیاق آیه، اجتناب از غفلت و از فراسیاق، ساختار هویت غیر قابل تغییر انسان که همان فطرت خدایی اوست؛ به دست می‌آید. در نهایت، دلالت تربیتی آیه، ناظر بر این است که ساختار هویت انسان که همان فطرت خدایی وی است، غیرقابل تغییر است.

سنت آینده‌پژوهی و نقش علت غایی، از آیات ۲۸ و ۲۹ سوره جاثیه به دست می‌آید. منطوق آیه، بر نوشتن اعمال دلالت دارد و مفهوم آیه، ناظر بر کتاب تکوینی اعمال انسان است؛ که «نامه اعمال»، جزئی از لوح محفوظ است که برداشت سیاقی آیه است. فراسیاق آیات نیز، ناظر به برداشت کتابت حوادث مهم از جمله اعمال انسان در لوح محفوظ است. از این آیه دلالت تربیتی منتج شده این است که انسان‌ها دو کارنامه دارند؛ کارنامه فردی و کارنامه جمعی. بنابراین، همانگونه که افراد مسئول کارنامه

خویش هستند، امت نیز مسئول کارنامه خویش است. یعنی یک کارنامه به کار «فرد» می‌پردازد و کارنامه دیگر، عمل «امت» را ارائه می‌دهد. یکی «احضار فرد در برابر خداوند» و دیگری، «احضار فرد همراه با جماعت»، یعنی احضار جماعت امت در برابر خداوند متعال است.

آشنایی با سنت شکیبایی و استقامت برای دستیابی به پیروزی از رهگذر آیه ۳۴ سوره انعام به دست آمد. منطوق آیه، ناظر به وعده پیروزی پیامبر اکرم (ص) و انبیای سابق (ع) است. مفهوم آیه، بیانگر رابطه مستقیم پیروزی با تکمیل شرایط آن است و کلمه الله، قول الله و وعدالله، احکام حتمی قرآن هستند که هیچ تغییر و تبدیلی در آنها راه ندارد؛ که این موارد سیاق آیات بود. و فراسیاق آیات نیز نشان داد که رهبران صالح در نهایت به پیروزی نائل می‌شوند. دلالت تربیتی آیه به همراهی سنت صبر و ظفر اشاره دارد.

آیه ۹۶ سوره اعراف به رابطه‌ی ایمان و تقوا با نزول برکات الهی اشاره دارد که متعلق به منطوق آیه است. مفهوم آیه برکت را بیان می‌کند که شامل هر چیزی است که در اختیار انسان و مورد نیاز اوست. سیاق آیه، معیار نزول نعمت را ایمان و تقوا و معیار نزول نعمت، عدم ایمان و تقوا می‌داند و فراسیاق آیه بیانگر رابطه مستقیم عدالت با افزایش تولید و ثروت ملی است. دلالت تربیتی آیه نشان می‌دهد که نزول برکات وقتی محقق می‌شود که انسان در مسیر فطرت حرکت کند.

۷. پیشنهادها

۱. با توجه به تعامل انسان با «خدا، خود، جامعه و طبیعت» پیشنهاد می‌شود: روابط چهارگانه تعاملی انسان بر اساس سنت الهی در قرآن تحلیل و بررسی شود، تا از نظر سنت الهی، بازتاب تعامل انسان در روابط چهارگانه و تأثیر آن در زندگی فردی و اجتماعی انسان تحلیل شود. یافته‌های این پژوهش می‌تواند الگو و مدلی از قانون لایتغیر و سنت تبدیل‌ناپذیر خداوند در روابط تعاملی-ارتباطی انسان و بازتاب و تأثیر اعمال وی در ارتباطات تعاملی چهارگانه در زندگی فردی و اجتماعی وی باشد.
۲. از آنجا که سنت الهی در قرآن یکی از مهم‌ترین جنبه‌های اعجاز قرآن کریم است؛ درک درست آن نقش مؤثری در زندگی انسان و زیست مؤمنانه وی دارد. بنابراین، پیشنهاد می‌شود: «یکی از سرفصل‌های درس اندیشه اسلامی» به موضوع سنت الهی در قرآن اختصاص یابد.

— منابع —

قرآن کریم.

- ابراهیمی، هادی؛ زرنگار، احمد؛ زارعی، حدیثه (۱۳۹۹). تأویل سنت‌های الهی در قرآن. پژوهشنامه تأویلات قرآنی، دوره ۳، شماره ۴، ص ۷۹-۱۰۳.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دارصادر، ج ۱۳.
- اوسی، علی رمضان (۱۳۸۱). روش علامه طباطبایی در تفسیر المیزان. ترجمه حسین میرجلیلی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی؛ شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- ایازی، محمدعلی (۱۳۸۰). *فقه پژوهی قرآن*. قم: بوستان کتاب.
- ایروانی، جواد؛ حسینی زیدی، سید ابوالقاسم (۱۳۹۲). اعجاز قرآن در سنت‌های اجتماعی. *قرآن و علم*، سال ۷، شماره ۱۳.
- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۷۹). *فرهنگ معاصر عربی-فارسی*. تهران: نشر نی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴). *تفسیر انسان به انسان*. قم: اسراء.
- حبیبی، محسن؛ تیموری، شهناز (۱۳۹۷). سنت‌های الهی در باب ظهور و سقوط تمدن‌ها از نظر علامه طباطبائی. *اندیشه علامه طباطبائی*، سال ۵، شماره ۹، ص ۴۱-۷.
- خوانین‌زاده، محمدحسین؛ ذالی، ابراهیم (۱۳۹۹). تفسیر آیه ۱۶ اسراء، کشف مراد الهی و حل شبهات آن. *مطالعات تفسیری*، سال ۱۱، شماره ۴۱، ص ۱۶۴-۱۴۷.
- راد، علی؛ خطیبی، محمد (۱۳۹۴). مبانی ادبی دلالت فراسیاقی قرآن. *ذهن*، شماره ۲۲، ص ۵۲-۳۱.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۴). *مفردات الفاظ القرآن*. ترجمه و تحقیق غلامرضا خسروی حسینی. تهران: مرتضوی، ج ۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. دمشق: دارالعلم.
- ربانی، محمدحسن (۱۳۸۰). نقش سیاق در تفسیر. *پژوهش‌های قرآنی*، شماره ۲۷-۲۸، ص ۳۴۱-۳۲۲.
- رجبی، علی اصغر؛ تهامی، مرتضی (۱۴۰۰). سنت‌های حاکم بر حرکت تاریخ از منظر قرآن و نهج البلاغه. *تاریخ اسلام*، سال ۲۲، شماره ۸۶، ص ۷۵-۱۱۰.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۷۸). *منطق تفسیر قرآن*. قم: جامعه المصطفی العالمیه، ج ۱.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۲۱ق). *الاتقان فی علوم القرآن*. بیروت: دارالکتب العربی، ج ۲.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (بی‌تا). *معترك الاقرآن فی اعجاز القرآن*. محقق محمدعلی بجاوی. قاهره: دارالفکر العربی، ج ۱.
- صاحب، اسماعیل بن عباد (۱۴۱۴ق). *المحیط فی اللغة*. بیروت: عالم الکتب، ج ۸.
- صدر، سید محمدباقر (بی‌تا). *سنت‌های تاریخ در قرآن*. ترجمه سید جمال موسوی اصفهانی. قم: انتشارات اسلامی.
- صدری‌فر، نبی‌الله؛ ضمیری، محمدرضا؛ مولوی، محمد (۱۳۹۷). تحلیل، مقایسه و نقد دیدگاه مفسران درباره سنت تغییر (ذیل آیه ۱۱ سوره رعد). *پژوهشنامه معارف قرآنی*، سال ۹، شماره ۳۳، ص ۱۲۲-۹۹.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). *المیزان*. ترجمه سید محمدباقر موسوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱۶، ۱۸، ۷-۸.
- عبدالباقی، محمدفواد (۱۳۷۴). *المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم*. تهران: انتشارات اسلامی.
- قرآنی، محسن (۱۳۸۸). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ج ۷.

- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۵). *تفسیر احسن الحدیث*. تهران: بنیاد بعثت، ج ۱۰.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۲). *جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن*. قم: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- مصطفی، ابراهیم و همکاران (۱۴۲۶ق). *المعجم الوسیط*. طهران: موسسه الصادق للطباعه و النشر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا، ج ۱.
- مظفر، محمدرضا (۱۴۳۴ق). *اصول الفقه*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۷۹). *تفسیر و مفسران*. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۱۸ق). *التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب*. مشهد: الجامعه الرضویه للعلوم الاسلامی.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۲۹ق). *التمهید فی علوم القرآن*. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ج ۹.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الاسلامی، ج ۱۶، ۲۱، ۵-۶.